

HAUKUR ÞORGEIRSSON

„HINN FAGRI FOLDAR SON“

Þáttur úr handrita- og viðtökusögu Snorra-Eddu

1. Aðfararorð¹

Edda Snorra Sturlusonar er til í fjölmörgum handritum af ýmsum gerðum og skýrast vinsældir hennar að hluta til af því að hún gagnaðist skáldunum sem handbók um kenningar. Hér er litið á afbrigðilegan leshátt sem kemur fyrir í elsta varðveitta handritinu en ekki í öðrum varðveittum miðalda-handritum. Reynt er að skýra hvernig þessi lesháttur muni til kominn og sýnt hvernig kenningar í samræmi við hann birtast í tveimur Eddugerðum á 17. öld og í þremur misgömlum kvæðum.

2. Handrit Gylfaginningar

Fjögur handrit Gylfaginningar hafa sjálfstætt gildi: Konungsbók (R), Ormsbók (W), Trektarbók (T) og Uppsalabók (U). Texti fyrstu þriggja handritanna er mjög líkur en texti Uppsalabókar, sem reyndar er elsta handritið, er mun styttri og oft býsna ólíkur hinum þremur. Fræðimenn hafa lengi deilt um tengsl þessara handrita. Eugen Mogk taldi U vera einhvers konar frumútgáfu Snorra-Eddu sem hefði verið aukin í R en Finnur Jónsson taldi að U væri styttr útgáfa af texta sem í öllum höfuð-atríðum var eins og sá í RWT.

[D]et er af flere ting klart, at U netop må bero på et håndskrift, der i alt væsenligt stemte med RWT. Hvad teksten selv angår, sammendrager U meget ofte denne, og forkorter den og det ofte i den grad, at meningen forstyrres. (1931, xxxi, leturbreyting mín)

- 1 Fræið að þessari grein varð til í samræðum mínum við Eystein Björnsson og í tengslum við þrotlausu vinnu hans að því að gera handritatexta Snorra-Eddu aðgengilega í samanburðar-útgáfu á vefnum. Honum kann ég bestu þakkir fyrir ómælda hjálp. Ármanni Jakobssyni þakka ég hvatningarorð og ábendingu um niðurskipan efnisins. Ritrýnum og ritstjórum Gripla þakka ég gagnlegar ábendingar.

Enn hafa fræðimenn ekki komist að skýrri niðurstöðu um samband handritanna (Guðrún Nordal 2001, 50). Þó munu jafnvel þeir sem telja að U geti verið vitni um upphaflegri Eddugerð en hin handritin fallast á að textinn þar hafi verið stytur (Faulkes 1985, 17, 1988, xxx–xxxii). Hér verður litið á textamun milli RWT og U sem verður best skýrður þannig að ritari U hafi styttr texta líkan þeim í RWT á þann hátt að merkingin raskaðist.

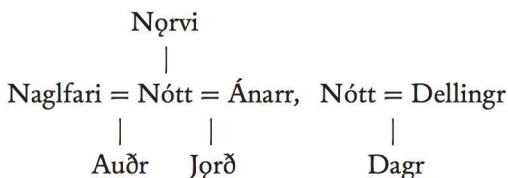
3. Ættir Dags og Nætur í Gylfaginningu

Framarlega í Gylfaginningu er í stuttu máli sagt frá ættum goðsagnaveranna Nætur og Dags. Texti Ormsbókar verður hér sýndur sem fulltrúi fyrir R, W og T.

Norui eða Narui het iotun er bygði i Iotun hæimum. *hann* aattí dottur er Nott het. hon uar suort ok dökk sem hon aattí ætt til. hon uar gipt fyrst þeim manni er Naglfari het. þeira son het Auðr. þui næst uar hon gipt þeim er Anarr het. Iorð het þeira dotter. Síðarst aatti hana Delligr ok uar *hann* Aasa ættar. uar þeira son Dagr. uar *hann* lioss ok fagr epter faðerni sinu. þa tok Allfoðr Nott ok Dag son *hennar* (SnE 1924, 14)

Eini munurinn á R og W sem máli skiptir hér er að W er eitt um að hafa orðið „fyrst“. Texti Trektarbókar er nauðalíkur texta W og R en þar hafa fallið niður orðin „*hann* aattí dottur er Nott het“. Setningin um Naglfara er þar styttri: „hon var gipt naglfara“.

Samkvæmt upplýsingunum í R, W og T mætti teikna dálítið ættartré.

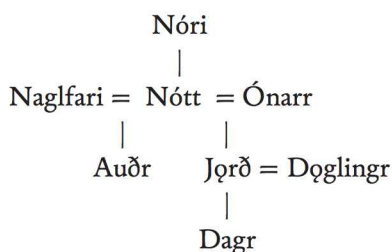
Er þetta eina mögulega túlkunin á textanum? Sennilega er þetta eina eðlilega túlkunin en þó má benda á ákveðna formlega tvíræðni. Ef aðeins

væru skoðuð orðin „Iorð het þeira dotter. Siðarst aatti hana Dellinger“ mætti ætla að Dellinger hafi átt Jörð. Samhengið í textanum gerir hins vegar ljóst að Dellinger er síðasti eiginmaður Nætur. Orðin „því næst“ og „síðast“ gera þetta samhengi ljóst. Í Ormsbók er það jafnvel enn ljósara en í R og T því að þar er runan „fyrst“, „því næst“ og „síðast“ höfð um hjónaböndin þrjú. Í lokin er svo talað berum orðum um „Nótt ok Dag son hennar“ í öllum handritunum þremur og sker það ótvírætt úr um hvaða skilningur er réttur.

Lesandi sem ekki hefur fyllilega hugann við textann gæti þó ef til vill skilið hann rangt. Eins gæti ritari sem hefur einsett sér að stytta textann óvart fellt niður orðin sem eru nauðsynleg til að skilja samhengið. Þetta virðist hafa orðið fyrir skrifara Uppsala-Eddu eða forrits hennar en svona lítur textinn út í U:

Nori iotvnn bygði fyrst iotvnheima. dottir hans var nott. hon var svort. hon giptiz naglfara sonr þeirra het avþr. Síþan var hon gipt onar ok var iorþ þeirra dottir. hana atti doglingr. ok var dagr sonr þeirra. hann var fagr sem faþir hans. Þa tok alfavþr nott ok dag (SnE II 1852, 258)

Þar sem hér vantar orðið „síðast“ þegar rætt er um hjónabandið við Dell-ing/Dögling er merkingin allt önnur. Hérna verður að skilja sem svo að Döglingur eigi Jörð. Orðunum „ok Dag son hennar“ er heldur ekki til að dreifa til að vísa á merkinguna í RWT. Ættartréð lítur nú svona út.

Spyrja má hvort mögulegt sé að hér séu á ferðinni tvö gömul afbrigði goðafræðinnar eða jafnvel að afbrigði Uppsala-Eddu sé hið upphaflega og útgáfa samstofna handritanna sé til komin fyrir misskilning. Þetta getur varla talist líklegt. Í fyrsta lagi þekkist það víðar úr goðafræði heimsbyggðarinnar

að nóttin sé móðir dagsins en mér er hvergi kunnugt um að hún sé amma hans. Nærtækasti samanburðurinn er við Peógóníu Hesíódosar:

ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μέλαινά τε Νύξ ἐγένοντο·
 Νυκτὸς δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο,
 οὓς τέκε κυσαμένη Ἐρέβει φιλότῃτι μιγεῖσα.² (*Hesiod* 2006, 12)

Í öðru lagi stendur í Skáldskaparmálum Uppsala-Eddu, eins og í öðrum handritum, að kalla megí jörðina „systr avþs ok dags“ (SnE II 1852, 315) en það er í samræmi við ættfræðina í RWT. Í þriðja lagi er ekki að finna neinar kenningar í fornu skáldamáli sem styðja gerðina í U. Langvænlegasta skýringin á merkingarmuninum er því að ritari U hafi stytta texta líkan þeim í RWT og breytt merkingu hans, ef til vill án þess að veita því sjálfur eftirtekt.

4. Eddur Magnúsar Ólafssonar og P. H. Resens

Í Eddugerð Magnúsar Ólafssonar í Laufási³ er Edda skipt í tvo hluta. Sá fyrri samanstendur af tölusetnum „dæmisögum“, þ.e.a.s. goðsögum úr Eddu í lausamáli. Seinni hlutinn er eins konar stafrófsraðað uppfléttirit um kenningar. Magnús studdist fyrst og fremst við W en einnig hefur hann á stöku stað leshætti sem virðast skyldir U, til dæmis heitið Ónar fremur en Ánar eða Annar (Faulkes 1979, 164–5).

Í fyrri hluta Laufás-Eddu er ættfræðinni um Nótt og Dag skipað sem áttundu dæmisögu. Textinn þar er nauðalíkur W og hefur bæði setningar „sijdast atti hana Dellíng“ og „þá tok Allfödr Nott og D(ag) son hennar“ (*Edda Magnúsar Ólafssonar* 1979, 196) sem benda á fyrri ættartöluna hér að ofan.

En nú bregður svo við að í seinni hluta Laufás-Eddu er að finna kafla um Dagskenningar sem virðist byggður á öðrum upplýsingum:

- 2 „Af Khaos (gapinu) komu Erebos (rökkrið) og hin svarta Nyx (nóttin). Af Nyx fæddust aftur Aíþer (upphiminn) og Hemere (dagurinn), sem hún fæddi eftir að hafa lagst með Ereberi og þungast.“ Þýð. Eiríkur Gauti Kristjánsson.
- 3 Hefðbundið nafn þessarar Eddugerðar er *Laufás-Edda* og er því haldið hér. Það er að vísu örlítið villandi en varla vitlausara eða langsóttara en ýmis önnur nöfn fornrita og handrita. Það er að auki þjálla og fallegra heiti en *Edda Magnúsar Ólafssonar*. Laufás-Edda er til í tveimur megingerðum sem Anthony Faulkes kallar X og Y. Hér er vitnað til X-gerðarinnar en í þessu samhengi er enginn munur á gerðunum sem máli skiptir.

Dagur h(eiter) **sonur Jardar** og Dellings, hverfandi himins, stýrandi Skynfaxes, **dótturson Nättar**, bröder Auds. (*Edda Magnúasar Ólafssonar* 1979, 264, leturbreytingar mínar)

Feitletruðu kenningarnar eru í samræmi við ættartöluna í U en ekki þá í RWT. Anthony Faulkes bendir á þetta í sinni umfjöllun („the words ‘sonur Jardar . . . dótturson Nättar’ correspond to U ... rather than to the other manuscripts“, 1979, 165) og telur þetta eitt fárra dæma í kenningahluta Laufás-Eddu sem gæti átt rætur að rekja til texta líks þeim í U. Faulkes gerir hins vegar enga frekari grein fyrir þessu afbrigði.

Við fyrstu sýn virðast Magnús Ólafsson og samverkamenn hans ekki hafa veitt athygli misræminu milli kaflans um Dagskenningar, þar sem Dagur er sonur Jarðar, og dæmisögu 8, þar sem Dagur er sonur Næturs. Í prentaðri útgáfu P. H. Resens af Snorra-Eddu, sem byggð var á Laufás-Eddu, má finna dæmisögu 8 þýdda á dönsku og latínu og í báðum þýðingunum er enginn vafi að Dagur er sonur Næturs.⁴ Kaflinn um Dagskenningar er hins vegar einnig til staðar og þar er Dagur kallaður „Sonur Jardar og Dellings“ og „Dóttur Sonur Nattar“ á þremur tungumálum. Í neðanmálsgrein við þessar kenningar vitnar bókin til dæmisögu 8 en textinn sem þar er vísað til er í greinilegri mótsögn við það sem hann á að sýna fram á.

Hins vegar er vert að nefna að í kaflanum um Næturheiti í Laufás-Eddu eru ættartengsl Næturs við Njörva, Naglfara, Ónar, Auð og Jörð tiltekin en ekki er minnst á þá feðga Dag og Delling. Vera kann að hér hafi Magnús tekið eftir misræminu í heimildum sínum og látið duga að nefna þau tengsl sem handritin voru sammála um.

5. Kveðskapur eldri en Laufás-Edda

Magnús Ólafsson var ekki fyrstur til að setja á blað kenningar í samræmi við ættfræði Uppsala-Eddu. Verður hér litið á dæmi úr tveimur rímnaflokkum.

Geðraunir teljast til elstu rímna og eru varðveittar í fjórum skinnbókum frá sextándu öld. Þar er að finna þessa bardagalýsingu:

4 „Da tog Allfader Nat oc Dag hendis Søn“, 8. Fabel; „Nottam & filium ejus Dagum Pantomater ad se recepit“, Mythologia VIII, *Edda Islandorum*.

Beriazst sidan braggnar þa,
 beggia herinn þetta sa,
 dreyren fell æ derlings frv,
 drosenn greite ef sæe hun nv. (Rs. II, 222)

Hér er langeðlilegasta merkingin sú að „derlings frv“ sé jörðin og kemur það heim við ættfræðina í U en ekki þá í RWT. Athyglisvert er að í Staðarhólsbók, sem kann að vera elsta handrit sem þessi vísa er varðveitt í, stendur ekki „derlings“ heldur „doglings“ en það er einmitt sama afbrigði nafnsins og í Uppsala-Eddu.

Í rímnarorðabók sinni segir Finnur Jónsson að „rimedigterne synes ikke at have haft rigtige forestillinger om D[ellinger]“ og að nafnið virðist vera „brugt som Odinsnavn“ í vísunni að ofan (1905–1922, 58). Eins og hér hefur verið sýnt fram á er ekki nauðsynlegt að gera ráð fyrir að nafnið sé þarna orðið að Óðinsheiti. Rímnaskáldið gæti vel hafa þekkt Eddutexta skyldan Uppsala-Eddu og byggt kenninguna á honum. Hitt gæti svo aftur verið að lesandi eða áheyrandi rímu með slíkri kenningu gæti túlkað nafnið sem Óðinsheiti, enda alvanalegt að jörðin sé kölluð kona Óðins. Slíkur ruglingur gæti síðan leitt til þess að Dellingur væri notað sem Óðinsheiti í öðru samhengi og þannig er ekki óhugsandi að skýra herklæðakenninguna „Dellings vóð“ sem kemur tvisvar sinnum fyrir í rímnasafni Finns.

Á hinn bóginn mætti stinga upp á að skáldið sem orti Geðraunir hafi fundið næturkenningu eins og „Dellings frú“ í eldra verki, misskilið hana sem jarðarkenningu og notað síðan sjálft þannig. Ekki er heldur hægt að útiloka að skáldið hafi notað nafn Dellings sem Óðinsheiti án þess að hafa fyrir því neinar sérstakar ástæður sem við getum greint enda fara rímnaskáldin oft nokkuð frjálsglega með slíkt og eru Geðraunir engin undantekning. Óvarlegt væri að draga miklar ályktanir af einu dæmi.

Síra Ólafur Halldórsson (d. 1614) jók tveimur rímum við **Pontus rímur** sem Magnús prúði hafði hafið að yrkja. Í fyrri rímu Ólafs má finna þessa vísu:

Þegar hinn fagri foldar son
 fældi dóttur Nara,
 Phebus líka Fjölnirs kvon
 færði geislan klára. (RR X, 388)

Þessi skáldlega lýsing er þýðing á fremur látlausu orðalagi í sögunni sem rímurnar eru ortar eftir; „erschien gar ein schöner, klarer Tag“ (*Die deutschen Volksbücher* 1865, 71). Í skýringum sínum við rímurnar segir Grímur M. Helgason:

sonur foldar: virðist eiga að merkja *dagur*; *dóttir Nara* (sonar Loka): Hel, sem er þá persónugervingur myrkursins; *Phebus*: Föbus, sólarguð; *kvon Fjölnirs*: jörðin (1961, 481)

Grímur seillist þarna nokkuð langt í goðafræðinni. Hel er dóttir Loka en ekki sonardóttir hans. Ef til vill gæti hún komið einhvers staðar fyrir sem persónugervingur myrkursins (sbr. „myrkt sem hel“ í *Þorrapræl* Kristjáns Jónssonar) en miklu líklegra er að Nari/Nári sé Nörfi/Narfi/Njörvi og dóttir hans Nótt. Ýmis afbrigði eru til af nöfnum þeirra Narfa og Njörva; í Laufás-Eddu heitir faðir Nætur til dæmis „Norvi eda Narvi“ en sonur Loka „Nari eda Narvi“ og fleiri afbrigði eru til. Næturkenningin „dóttir Nara“ kemur því ekki á óvart. Fyrstu tvö vísuorðin hlýtur að eiga að skilja sem svo að Dagur fæli Nótt og er varla önnur leið til að skýra Dagskenninguna „sonur foldar“ en þannig að hún sé runnin frá Uppsala-Eddu eða skyldu handriti.

Seinna í rímunni kemur svipuð kenning fyrir.

Sonu Jarðar síðan þrjá
sverða lundar ríða,
þar til mengið mátti sjá
mikla borg og víða. (RR X, 394)

Hér er enginn vafi á að kenningin í upphafi vísunnar á við þrjá daga. Í þýsku sögunni stendur á þessum stað: „Und also ritten sie mit einander in drei Tagen“ (*Die deutschen Volksbücher* 1865, 74).

Ólafur dó 1614 en sterk rök hníga til þess að hann hafi ort sinn hluta í *Pontus rímum* fyrir 1605 (Grímur M. Helgason 1961, xxxvii). Hann getur því varla hafa haft kynni af Laufás-Eddu. Líklegra virðist að hann hafi þekkt Dagskenninguna „sonur Jarðar“ úr eldri kveðskap eða haft fyrir sér einhvern Eddutexta skyldan U. Uppsala-Edda var á Íslandi til 1639 og ekkert er því til fyrirstöðu að Ólafur hafi getað haft af henni kynni.

6. Kveðskapur yngri en Laufás-Edda

Eddugerð Magnúsar Ólafssonar varð vinsæl og útbreidd á Íslandi og mætti því búast við að sjá sterk áhrif frá henni í skáldamáli 17. aldar og síðar.⁵ En þrátt fyrir nokkuð langa leit hef ég aðeins fundið eitt dæmi í ungu kvæði um að Dagur sé kenndur til Jarðar.⁶

Valagaldur Kráku er kvæði undir fornyrðislagi, sennilega ort um miðja 18. öld. Það er kveðið út af Ragnars sögu og segir frá því þegar fuglar nokkrir flytja Áslaugu drottningu (Kráku) fréttir af fundum Ragnars loðbrókar og Eysteins Sviakonungs. Í kvæðinu eru fuglarnir tveir valir og þeir vekja Áslaugu um nótt til að segja henni fréttir. Í því samhengi koma þessar línur fyrir.

Ver manom freþa
volo deasna
fir en cembr
fiorginar bur (Lbs 636 4to, bls. 344)⁷

Fjörgynjar burr er þekkt Þórskenning úr Völuspá en hér er greinilegt af samhenginu að átt er við Dag. Þar hefur vísast verið stuðst við Laufás-Eddu eða texta runninn frá henni enda er fleira í kvæðinu sem bendir í þá átt (Haukur Þorgeirsson 2008, 59–61).

Þar sem mikill hluti skáldskapar eftir 1600 er enn óútgefinn og undirstöðurit skortir eru allar rannsóknir torveldar. Vísast mætti finna ýmis dæmi lík þessu úr Valagaldri ef vel væri leitað. Einnig er líklegt að finna megi fleiri dæmi um slíkar kenningar í kveðskap fyrir 1600 ef gaumgæfilegar væri leitað.⁸

5 Þetta hefur ekki mikið verið rannsakað, sjá þó Sverrir Tómasson 1996.

6 Rétt áður en greinin fór í prentun rak ég augun í að í Rímum af Lykla-Petri og Magelónu eftir Hallgrím Pétursson (útg. Finnur Sigmundsson 1956) er dagurinn tvisvar kenndur til jarðar (Hárs brúðar sonur VI. 54; Sviðrix kvonar son IX. 6).

7 Textinn er samhljóða í Lbs 1689 4to, 126v.

8 Hér hafa aðeins verið skoðuð dæmi um kenningar þar sem túlkun út frá texta U virðist sterk. Nokkur fleiri hef ég fundið þar sem slík túlkun kemur til greina en er varla besti möguleikinn. Til dæmis væri freistandi að sjá jarðarkenningu þar sem stendur „dörlings mæ“ í Lokrum I, 28 nema fyrir þá sök að „hið dýra dögling sprund“ í Lokrum I, 18 getur varla verið annað en næturkenning.

HEIMILDASKRÁ

Frumheimildir

Lbs 636 4to. [Handrit frá því um miðja 18. öld ritað af Snorra á Húsafelli. Inniheldur Eddukvæði og önnur gömul kvæði].

Lbs 1689 4to. [Handrit frá því um 1800 ritað af Sæmundi Hólmi. Inniheldur Eddukvæði og önnur kvæði undir Edduháttum].

Die deutschen Volksbücher, Elfter Band. 1865. Útg. Karl Simrock. Frankfurt a. M.

Fernir fornislenskir rímnaflokkar. 1896. Útg. Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn.

Hesiod: Theogony, Works and Days, Testimonia. Loeb Classical Library: 57, 503. 2006. Útg. Glenn W. Most. Cambridge Mass: Harvard University Press.

Magnús Jónsson prúði, Pétur Einarsson, Ólafur Halldórsson. *Pontus rímur*. Rit Rímnafélagsins X. 1961. Útg. Grímur M. Helgason. Reykjavík: Rímnafélagið.

Rímna safn. Samling af de ældste islandske rimer I–II. 1905–1922. Útg. Finnur Jónsson. København: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur.

Snorri Sturluson. *Edda. Prologue and Gylfaginning*. 1988. Útg. Anthony Faulkes. London: Viking Society for Northern Research.

Edda Snorra Sturlusonar II. 1852. Kaupmannahöfn.

Edda Snorra Sturlusonar. Codex Wormianus. AM 242, fol. 1924. [Útg. Finnur Jónsson] København: Gyldendal.

Edda Snorra Sturlusonar. 1931. Útg. Finnur Jónsson. København: Gyldendal.

Two versions of Snorra Edda from the 17th century. I *Edda Magnúsar Ólafssonar*. II *Edda Islandorum*. 1977–1979. Útg. Anthony Faulkes. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

Eftirheimildir

Faulkes, Anthony. 1979. „Introduction.“ *Two versions of Snorra Edda from the 17th century* I: *Edda Magnúsar Ólafssonar*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 15–186.

Faulkes, Anthony. 1985. *Codex Trajectinus: The Utrecht manuscript of the Prose Edda*. København: Rosenkilde og Bagger.

Faulkes, Anthony. 1988. „Introduction.“ *Edda. Prologue and Gylfaginning*. London: Viking Society for Northern Research, xi–xxxiv.

Finnur Jónsson. 1926–1928. *Ordbog til de af Samfund til udg. af gml. nord. litteratur udgivne rímur samt til de af Dr. O. Jiriczek udgivne Bósarímur*. København: Carlsbergfondet.

Finnur Jónsson. 1931. „Indledning.“ *Edda Snorra Sturlusonar*. København: Gyldendal, i–lix.

Grímur M. Helgason. 1961. „Inngangur.“ *Pontus rímur*. Reykjavík: Rímnafélagið, ix–lxxxix.

- Grímur M. Helgason. 1961. „Skýringar og athugasemdir.“ *Pontus rímur*. Reykjavík: Rímnafélagið, 461–483.
- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy. The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Haukur Þorgeirsson. 2008. *Gunmarsslagur og Valagaldur Kráku*. (BA–ritgerð).
- Sverrir Tómasson. 1996. „Suptungs mjöðurinn sjaldan verður sætur fundinn“. *Guðamjöður og arnarleir. Safn ritgerða um eddulist*. Ritstjóri: Sverrir Tómasson. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 65–89.

ABSTRACT

The four main manuscripts of *Gylfaginning* differ in their description of the family relations between the mythological beings Nótt, Jörð, Dagr and Dellingr. The oldest manuscript, U, offers a version where Jörð is the wife of Dellingr and the mother of Dagr while the other manuscripts, R, W and T, cast Nótt in the role of Dellingr's wife and Dagr's mother. The author argues that the version in U came about accidentally when the writer of U or its antecedent shortened a text similar to that in RWT. The results of this accident made their way into the Icelandic poetic tradition. The seventeenth-century Eddas of Magnús Ólafsson and P. H. Resen have information which agrees alternatively with the texts of RWT and that of U. Examples of poetry with kennings consistent with the version in U can be found both before and after Magnús Ólafsson's work. These have previously puzzled editors but can be more adequately explained when the text of U is taken into account.

Haukur Þorgeirsson
Ofanleiti 17
IS-103 Reykjavík, Ísland
haukurth@hi.is